

SUMMARY

The article deals with the general situation in the commercial fleet of the Black Sea basin and the tsarist government's course of liberal reforms in this sphere.

С.П. Донченко

ПРОГРАМИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПРО РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ (початок XX століття)

Сьогодні в Україні діє значна кількість політичних партій різного спрямування зі своїми економічними вимогами. Проблема економічного розвитку завжди турбувала політиків, вона є актуальною і сьогодні. Але сучасне життя не може обійтися без попереднього досвіду.

В історичній науці завжди приділялося багато уваги дослідженню робітничого питання та економічних реформ початку XX ст., але чомусь воно здебільшого розглядалося відокремлено від розвитку промисловості. Історії розвитку і вирішення робітничого питання торкалися в своїх роботах такі дослідники, як А. Іскандеров, Ю. Кір'янов, І. Кисельов, В. Комін, Б. Кругляк, В. Крутіков, М. Рубач, В. Солдатенко, Є. Черменський, В. Шелохаєв, Л. Шепель та ін. Але не було зроблено порівняльного аналізу вимог політичних партій щодо шляхів вирішення цього питання.

У даній статті зроблена спроба поглянути на перспективи вирішення проблеми в програмах політичних партій України початку XX ст.

Як відомо, на початку XX ст., незважаючи на стрімкий розвиток промисловості, Україна залишалась переважно сільськогосподарським регіоном. Розвиток гірничовидобувної та металургійної промисловості викликав значний приплив населення з центральних районів Росії, перш за все, у Донецько-Криворізький регіон. Внаслідок цього в деяких містах Катеринославської, Херсонської і Київської губерній помітно переважало російськомовне населення. Окрім того, майже вся Україна, за винятком Харківської губернії, належала до так званої смуги єврейської осілости. Досить значна частина середньої та дрібної буржуазії, ремісників та пролетарів була єврейського походження. І якщо питома вага єврейського населення в Україні становила 7,5%, то у містах ця цифра підвищувалась до 28% [1.-С.23]. Як і в Росії, в Україні робітничий клас вирізнявся не стільки своєю кількістю, скільки згуртованістю і концентрацією у промислових містах.

Тому одним з наболілих питань, яке вимагало законодавчого вирішення і потрапило до програм усіх політичних партій, було питання про стан робітничого класу. Безумовним було те, що тільки партії, які виражали інтереси пролетаріату, могли в своїх програмах передбачити всі вимоги робітників. Але ситуація в Росії була такою, що тільки сліпий не бачив необхідності змін у становищі робітничого класу. Так, київська газета "Слово" писала у 1907 р.: "Робочий день 17-18 часів, злиденна заробітна плата, гнилі харчі, штрафи ні за що, ні про що; лайка, бійка, хлів замість квартири, каліцтво біля машин – ось що чекало і чекає робітника..." [2].

Але незважаючи на таке становище робітничого класу, підхід до розв'язання його проблем вироблявся в залежності від власної користі тієї чи іншої групи населення. Так, київські монархісти в своїй програмі з робітничого питання записали про необхідність сприяти полегшенню праці й поліпшенню побуту робітників, можливість скорочення робочого дня, влаштування Російського Державного Промислового Банку з метою полегшення освіти робітників і створення промислових артілей, пропонували домагатись державного страхування робітників на випадок смерті, каліцтва, хвороби, старості; домагатись впорядкування умов праці й взаємних стосунків фабрикантів і робітників [3.-С.22].

Безумовно, найкраще розуміли необхідність перетворень в робітничому питанні самі робітники і капіталісти. Але шляхи і засоби вирішення у них були різні. Ось що писали октябристи у своїй відозві: "Робітниче питання є в теперішній час одним із найбільш гострих питань і має всі права на особливі турботи з боку Державної Думи. Однак воно не може бути

вирішене задовільно в інтересах самих робітників без підтримки промисловості взагалі: лише промисловість, що вірно розвивається, може забезпечити робітників” [4.-Ф.1682.-Оп.1.-Од.зб.5.-Арк.127].

У своїй програмі “Союз 17 октября” дещо розширив формулювання монархістів з робітничого питання, додавши пункт про збори та страйки: “Перегляд, вдосконалення і розширення законодавства про робітників у відповідності до місцевих особливостей окремих виробництв. Заходи по забезпеченню робітників та їх сімей на випадок хвороби, інвалідності, смерті, заходи до поступового здійснення страхування робітників., заходи до обмеження робочого часу для жінок і дітей в особливо шкідливих для здоров’я виробництвах” [4.-Ф.1335.-Оп.1.-Од.зб.568.-Ч.ІІІ.-Арк.490]. Що стосується ставлення до робітничого законодавства в інших аспектах, то програма відзначила законодавче поліпшення взаємних стосунків робітників і підприємців, свободу зборів, страйків, розвиток професійної освіти, охорони праці і обов’язове страхування. Незаконними визнавалися тільки страйки на підприємствах, що зачіпали державний або суспільний інтерес [5].

Програма російських октябристів відрізнялась від монархістської тим, що робітниче питання вони вирішували з позиції великої буржуазії. Характерно, що в цьому розділі програми на перший план висувалися заходи другорядного як для робітників характеру, які не змінювали докорінно вже існуючу систему стосунків підприємців і робітників. Так, зокрема, в програмі наголошувалося, що необхідно звернути увагу на підвищення “культурного рівня робітників шляхом відкриття в промислових місцевостях достатнього числа фабричних та інших шкіл”, про “освіту дорослих робітників шляхом введення недільних шкіл”, про розвиток професійної освіти, про прийняття законодавчих заходів, направлених на вирішення питання “про дешеве і здорове помешкання для робітників”, а також надання допомоги робітникам у будівництві житла “дешевим кредитом”. Наявність у програмі октябристів таких вимог створювала враження турботи про робітників. Хоч насправді реалізація таких вимог не шкодила інтересам капіталістів, а, навпаки, була вигідна великому капіталу. Але проблема була надто глибокою, щоб можна було вирішити її такими заходами.

Далі в програмі висувалась ціла система заходів, спрямованих на врегулювання стосунків між підприємцями й робітниками. Октябристи вважали за можливе надати робітникам свободу зібрань і союзів. Однак вони особливо підкреслювали, що надання цих свобод можливе виключно на ґрунті “економічних професійних та культурних потреб” [5]. Що стосується вимоги свободи страйків, то воно теж була надто обмеженою. По-перше, октябристи припускали мирні страйки економічного характеру; по-друге, страйки заборонялися на всіх виробництвах, які мали “державний і громадський характер”. До таких виробництв були віднесені залізниці, збройні, порохові, кораблебудівні заводи, аптеки, комунальний транспорт, торгові підприємства тощо.

Особливо яскраво захист інтересів значного капіталу проявився в питанні про скорочення робочого часу. Октябристи виступали категорично проти вимог російського пролетаріату – одноразового введення 8-годинного робочого дня (і це тоді, коли майже вся Європа перейшла на такий режим роботи). При цьому вони прагнули довести, що реалізація цієї вимоги нанесе шкоду промисловості й фінансам, приведе до занепаду всього господарства. Стосовно скорочення робочого дня для дорослих робітників мова взагалі не йшла, допускалося скорочення для чоловіків на шкідливих виробництвах та для жінок і дітей.

У програмі октябристів були пункти про необхідність створення державного бюро з працевлаштування, реорганізації фабричної інспекції, введення камер примирення з рівного числа робітників і роботодавців для вирішення суперечок з питань найму [6.-С.68-69].

Значна увага була приділена питанням страхування робітників. Октябристи зауважували, що практичне здійснення намічених заходів буде залежати від рівня розвитку вітчизняної промисловості, з одного боку, і з іншого – від промислової конкуренції інших країн. Вирішення робітничого питання, на їх думку, можливе було лише за умови підтримки промисловості взагалі.

Програмові вимоги українського відділу конституційно-прогресивної партії були дуже близькі до октябристських:

- “1. Державне страхування від інвалідності, старості, смерті;
2. Створення дрібного кредиту;
3. Створення за широкою допомогою держави вільних виробничих асоціацій робітників для організаційно-промислових підприємств усякого роду;
4. Встановлення законом свободи економічної боротьби і страйків за виключенням виробництв і підприємств, що мають державне і громадське значення;
5. Обов’язкова освіта для малолітніх робітників;
6. Розвиток охорони праці жінок, підлітків і чоловіків на шкідливих для здоров’я виробництвах” [4.-Ф.1335.-Оп.1.-Од.зб.568.-Ч.ІІІ.-Арк.562].

Висвітлення конституційно-демократичною партією робітничого питання в програмі було ближчим до програмних вимог російської та української соціал-демократичних партій. Передбачалися свобода робітничих союзів і зібрань, право страйків, введення незалежної інспекції праці з участю робітників, заснування камер примирення з питань найму, страхування від хвороб, нещасних випадків з віднесенням витрат на рахунок підприємців тощо. Але стосовно питання 8-годинного робочого дня, кадети залишилися вірними собі і своїй поступовості в усіх заходах: “введення законодавчим шляхом восьмигодинного робочого дня. Термінове здійснення цієї норми скрізь, де вона в даний час важлива, і поступове її введення в інших виробництвах” [7.-С.79].

Досить ретельно розробила в своїй програмі робітниче питання Українська демократично-радикальна партія. Вважаємо за необхідне навести цей розділ без скорочень: “У справі робітничого пролетаріату по фабриках, заводах робітнича партія домагається, щоб було заведено: а) восьмигодинний робочий день найманому дорослому робітникові чи робітниці і шестигдинний підліткам з 14 до 18 років. Щотижня найменше 36 годин відпочинку без перепини. Щороку кожному робітникові, коли він працює на одному місці не менше рік, два тижні вільні від роботи без утрати заробітку. Заборона працювати над призначені години, також і вночі; тільки дорослим робітникам-мужчинам вільно працювати вночі в тих спеціальностях, де з причин технічних інакше бути не може: але така праця не може бути примусовою і повинна ліпше оплачуватись. Заборона працювати жінкам там, де праця шкодить жіночому організмові. Вагітні жінки, не втрачаючи заробітку, вільні від праці на 4 тижні до родин і 6 після, а також і тоді, коли праця шкодить жінці або дитині; б) усі справи наймання, які можна упорядкувати законом, мають право бути впорядковані так, щоб забезпечити найманого від усякої експлоатації. Посередницьке бюро, складене з відпоручників від робітників та хазяїнів (рівне число од кожних), рішає всі інші справи що до наймання; бюро це між іншим визначає мінімум заробітної плати; воно через своїх членів контролює виплату робітникам заробітку (який має видаватися щотижня і тільки грішми), видання матеріалу, приймання й оцінку роботи й т.п.; в) робітникам забезпечується цілковите відшкодування від хазяїнів, коли через нещасливі, не з вини робітників, випадки або через професійну хворобу робітник стає калікою або втрачає змогу працювати; г) страхування з краєвих коштів робітників од старощів, інвалідності й нещасливих випадків; на страховий капітал оподатковуються для цього й хазяїни. Порядкувати страхування мають робітники на рівному праві з хазяїнами; д) безплатна лікарська допомога від хазяїнів і заробіток за весь час нездужання (але опріч хронічних хвороб, які лікуються краєвим коштом). Коли квартири дає робітникам хазяїн, – вони мусять бути гігієнічними; за всіма фабриками, квартирами і роботами має бути незалежний догляд. Гігієнічні умови праці. З кількох однаково продуктивних способів виробу має бути законом заборонений той, який найбільше шкодить здоровлю; е) незалежний інститут виборних фабричних інспекторів та інспектрис. Виразно визначена в законі карна відповідальність хазяїнів, коли не додержуватимуть законів про охорону праці; ж) посередницькі біржі праці до наймання робітників; відпоручники в цих біржах від робітницьких організацій” [8.-С.66-67].

Українська Демократична партія, з надр якої виросла УДРП, висловила з приводу власності на підприємства, тісно пов’язуючи її з вимогою автономії: “Що стосується фабрик і заводів, а також інших капіталістичних форм виробництва, партія знаходить необхідним, в цілях забезпечення робочого пролетаріату, поступовий викуп їх у власність краю, а до здійснення

повністю, як цього, так і питання аграрної політики в бажаному нами сенсі ми вимагаємо законодавчої охорони праці в самому широкому сенсі цього слова” [4.-Ф.336.-Оп.1.-Од.зб.1927.-Арк.6 зв.].

Здавалося б, що найдокладніше робітниче питання має бути опрацьоване у російських соціал-демократів, але порівняльний аналіз свідчить, що з цього питання програма РСДРП мало відрізняється від програми ліберальної Української демократично-радикальної партії. Загалом більшість вимог схожі, але є і відмінності. Так, наприклад, РСДРП вимагала заборони працювати дітям до 16 років, а УДРП виступала за 6-годинний робочий день для підлітків з 14 до 18 років. РСДРП вимагала щотижневого 42-годинного відпочинку, а УДРП – 36-годинного; але додала до програми – “відпустка два тижні без утрати заробітку”. І перша, і друга партії вимагали заборонити працю вночі, тільки РСДРП виступала за повну заборону, а УДРП: “Заборона працювати вночі. Дозволяється тільки робітникам-мужчинам працювати в тих спеціальностях, де з причин технічних інакше бути не може”. На відміну від УДРП, РСДРП до своєї програми внесла вимоги “...улаштування при всіх заводах, фабриках й інших підприємствах, де працюють жінки, ясел для грудних та малолітніх дітей, звільнення жінки, що годує груддю, від роботи не рідше, ніж через три години, на час, не менший, ніж півгодини”, а також: “Заборона підприємцям робити грошові відрахування із заробітної плати..” а також “Заснування в усіх галузях народного господарства промислових судів...” [7.-С.33-35; 8.-С.66-67].

Значне місце посідало робітниче питання і в програмі Української соціал-демократичної партії. Її вимоги були десь між вимогами, що були записані в програмах РСДРП та УДРП. Вони додали до їх вимог ще такі пункти:

- Мінімуму заробітної платні. Бюро для встановлення такої плати з представників наполовину од робітничих організацій, наполовину од підприємців. Щотижневої розплати в робочі години виключно грішми. Безумовної заборони підприємцям робити вичоти з заробітної платні.

- Заборона додаткової праці і знищення поштучної платні.

В усьому іншому програми дуже схожі.

Значно менше уваги цьому питанню приділено у російських і тим більше українських есерів, хоч більша частина питань, що турбували робітників, внесена до програми. Ось як сформулювали свої вимоги російські есери: “В питаннях робітничого законодавства партія соціалістів - революціонерів ставить собі за мету охорону духовних і фізичних сил робітничого класу в місті або на селі і збільшення його здібностей до подальшої боротьби за соціалізм, спільним інтересам якої повинні бути підпорядковані всі вузько-практичні, безпосередні, місцеві і професійні інтереси окремих робітничих шарів...” Далі такі ж вимоги, як у інших лівих партій, лише додали: “...професійні організації робітників та їх прогресивно-поширююча участь у встановленні внутрішньої організації праці у промислових установах” [7.-С.50-51].

Крім того, есери були єдиною партією, яка попереджала про можливі негативні явища при неправильному співвідношенні сил: “Тим самим партія соціалістів-революціонерів застерігає робітничий клас проти того “державного соціалізму”, який є частково системою напівзаходів для того, щоб приспати робітничий клас, частково ж своєрідним “державним капіталізмом”, концентруючи різні галузі виробництва й торгівлі в руках правлячої бюрократії заради її фіскальних і політичних цілей” [7.-С.53].

Дуже коротко з робітничого питання висловились українські соціалісти-революціонери: “Широке фабричне законодавство, яке б гарантувало пролетаріату “три вісімки”: вісім годин роботи, вісім годин відпочинку і вісім годин культурно-політичного життя. Демократизоване страхування фабричного і сільського пролетаріату за рахунок держави і капіталістів” [8.-С. 79].

Розглянуті нами програмні положення досить чітко вказують на питання, які більше або менше хвилювали все суспільство, а також проблеми, якими переймалися лише окремі верстви населення. Саме програмні вимоги або збільшували кількість членів та прибічників партії, або відштовхували їх.

Робітниче питання входило до категорії економічних реформ. Здавалося б, економічні реформи в державі повинні були розглядатися партіями в першу чергу, але чомусь пункти

програм з такою назвою стоять не на першому місці. Напевне тут відіграло роль те, що необхідність змагатися з соціалістами за масову соціальну опору приводила ліберальних демократів до свідомої відмови від позицій класичного лібералізму, особливо з питань ролі держави в регулюванні економіки. Привертає до себе увагу те, що аграрне питання (тобто економічні перетворення в цій галузі), робітниче питання та економічні реформи не являли собою єдиного пункту, а були розбиті на окремі положення. Що ж малося на увазі під економічною політикою?

“Союз руського народу” у своїй програмі підкреслив, що “ставить своїм завданням всіма заходами співдіяти розвитку російської торгівлі й промисловості” [3.-С.23].

Якщо між октябристами, прогресистами і кадетами з інших питань програм були розбіжності, то у сфері економічних перетворень спостерігався певний збіг поглядів. Розробляючи концепцію модернізації економіки, ліберали підкреслювали, що підйом продуктивних сил – національне завдання, від якого залежить політичне й культурне майбутнє Росії. Розвиток продуктивних сил мав сприяти реалізації цілого комплексу завдань: перетворити Росію в розвинуту індустріальну державу; зміцнити економічну могутність і політичний вплив російської буржуазії; закласти економічне підґрунтя системи правової держави; соціальних реформ [9.-С.306; 4.-Ф.1335.-Оп.1.-Од.зб.568.-Ч.ІІІ.-Арк.487].

Велику роль в процесі економічної модернізації країни ліберали відводили державі. Виступаючи за розвиток приватного підприємництва і приватної ініціативи, октябристи, прогресисти і кадети вважали, що держава повинна взяти на себе обов’язок планування економіки.

Кардинальному перегляду підлягали застаріле торгово-промислове законодавство, податкова система, тарифи. Треба звернути увагу на те, що абсолютно всі партії – від крайніх лівих до крайніх правих – вимагали змін у податковому законодавстві. Держава мала звільнити від дрібної опіки й регламентації підприємців, відкрити доступ приватному капіталу до експлуатації природних багатств, залізничного будівництва тощо. Далі держава повинна була сприяти організації всіх видів промислового кредиту; створити широку мережу торгово-промислових палат і біржових судів; сприяти розширенню зовнішньої торгівлі й організації консульської служби. Ці заходи мали б поліпшити функціонування та забезпечити подальший розвиток капіталістичної системи господарства. Надаючи перевагу проблемам індустріалізації, ліберали вважали за необхідне ліквідувати “ножиці” між рівнем і темпами розвитку промисловості й сільського господарства. З метою розвитку сільськогосподарського виробництва в програмах ліберальних партій пропонувалось за сприяння держави здійснити комплекс заходів: “1) заохочення сільськогосподарської промисловості і пов’язаних з нею сільськогосподарських технічних виробництв; 2) розвиток дрібних кустарних промислів й організація дешевого кустарного кредиту; 3) відкриття на місцях банків акціонерного типу; 4) створення широкої мережі дешевого дрібного кредиту: довгострокового (іпотечного), короткострокового, переселенського, меліоративного і т.п.; 5) передача частини засобів ощадних кас на потреби сільськогосподарського кредиту, а також надання підтримки дрібним сільськогосподарським товариствам, які могли б об’єднатися в крупні союзи; 6) створення широкої мережі різного роду сільськогосподарських союзів і кредитних операцій; 7) улаштування дослідних станцій, зразкових селянських хуторів; 8) зниження збору на сільськогосподарські машини, насіння; 9) поширення технічної, агрономічної, зоотехнічної, ветеринарної і комерційної освіти “ [4.-Ф.1335.-Оп.1.-Од.зб.568.-Ч.ІІІ.-Арк.488; 6.-С.71].

У програмах ліберальних партій велика увага приділялась розвитку кооперації, яка в умовах ринкових відносин мала стати могутнім засобом розвитку виробничих сил в сільському господарстві, сприяти підвищенню матеріального добробуту основної маси селян. Не обмежуючи індивідуальної самостійності і не стримуючи ініціативи селян, сільськогосподарська кооперація водночас дозволила б їм скористатися всіма перевагами як великого, так і дрібного господарства, полегшила б навіть найбіднішим селянським господарствам придбання дорогої техніки, добрив, одержання кредиту тощо.

Важливе місце в програмах російських ліберальних партій посідало формування раціональної фінансової і податкової системи. Суть запропонованих реформ зводилась до: “1) перегляду державного видаткового бюджету з метою скорочення видатків і відповідного збільшення витрат на потреби народу; 2) введення прогресивного прибуткового обкладання і податку на спадщину; 3) поступове зниження непрямого обкладання й поступове скасування непрямих податків на предмети першої необхідності; 4) зниження митних зборів “без загрози існуванню й розвитку руського народного господарства”; 5) незалежність державного контролю й підпорядкування його нагляду всіх прибутків і видатків держави; 6) незалежність Державного банку й переробка його статуту “з метою пристосування його до ролі регулятора грошового обігу”; 7) відділення ощадних кас від Державного банку й вилучення їх з відомства міністерства фінансів” [3.-С.76]. Ліберали вважали за необхідне створити при міністерстві торгівлі й промисловості раду з експертних справ і спеціальний експертний банк для проведення фінансових операцій, пов’язаних з інтересами російської зовнішньої торгівлі тощо.

Українську демократично-радикальну партію радянські історики вважали близькою до кадетів, що підтверджується частиною програмних пунктів, але ця партія, будучи ліберальною, все ж визнавала “соціалістичний ідеал”: “Що до справ економічних, то Партія бореться проти всякої експлоатації, від кого б вона не йшла – від людини, громади, краю чи держави, вважає, що соціалістичний лад, до якого прямує людськість, найкраще забезпечить інтереси людей; через те земля зо всіма її багатствами, всі фабрики, заводи, робітні і всі способи й знаряддя до праці з часом повинні стати спільною народною власністю. Тим і економічну програму партія виставляє таку, яка веде людськість до здійснення свого ладу. Зазначаючи свій соціалістичний ідеал, окремо в справах економічних партія вимагає:

А) щоб скасовано всі посередні податки і замісто їх заведено безпосередній прогресивний (поступовий) податок на прибуток;

Б) щоб викупляти на власність краю, округ чи громад усякі підприємства і поперед всього такі, як залізниці, пароплави, копальні, освітлювання, торгівля речами першої потреби і т.інш.;

В) щоб підтримувати громадське, товариське (кооперативне) використання підприємств і організовувати всім доступний народний кредит” [8.-С.65].

Російські та українські есери, українські соціал-демократи звели свої вимоги в галузі економічної політики до зміни податкової політики: “введення прогресивного податку на прибутки і спадщину при здійсненні звільнення від податків дрібних прибутків, нижче певної норми; за скасування непрямих податків (виключаючи обкладення предметів розкошу), заступницьких податків і всіх взагалі податків, що припадають на працю” [7.-С.50; 8.-С.79].

Якщо уважно придивитись до програм, то можна побачити, що програма українських лібералів начебто соціалістична, тобто вона за соціалістичний ідеал, за колективну власність, але цю колективну власність вони пропонують створювати за рахунок викупу підприємств у попередніх власників. Тобто ці пункти суто ліберальні, бо простежується повага до власника і власності як такої.

І хоч в українських лібералів проголошено соціалістичний ідеал, але він значно відрізняється від поняття соціалізму більшовиків і есерів, які вимагали отримати все у державну власність за рахунок безкоштовної передачі майна революційним шляхом.

Тобто, у порівнянні з соціал-демократами, українські ліберали виступали скоріше за поступовий перехід до демократичного капіталізму, ніж відразу до соціалізму. Подальші події покажуть, що саме це вони і мали на увазі.

Ми спробували розглянути програми партій у зв’язку з вихідними загальнотеоретичними і політичними установками того часу, проаналізувати спільні риси, те, що наближувало програми різних партій і знайти те особливе, що відрізняло їх одну від одної. Саме такий шлях досліджень є найбільш перспективним, бо дає можливість поглянути на проблему у порівняльному плані. Але треба мати на увазі: державна і політична система Російської імперії створили такі умови, за яких найкращі ліберальні проекти, спрямовані на розвиток і збагачення країни і народу, відкидалися, ними нехтували. Тому єдиним виходом, який міг би примусити уряд виконати

вимоги суспільства, була революція. Революційну ситуацію створив не народ, а уряд, будучи нездатним сприймати зміни і приймати нові вагомі рішення щодо перетворень у державі.

Джерела та література

1. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
2. Слово. – 1907. – 11 мая.
3. Программа Киевского “Союза русского народа”. – К., 1908.
4. Центральний державний історичний архів України (м. Київ).
5. Южный край. – 1906. – 2 (15) августа.
6. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период Первой российской революции. – М., 1987.
7. Программы политических партий в России / Под ред. и с предисловием И.В. Владиславлева. – М., 1919. – Вып. 1.
8. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль, 1991.
9. Политическая история России: Учебное пособие / Отв. ред. проф. В.В. Журавлев. – М., 1998.

SUMMARY

One of the most burning problems of political life in Russian Empire in XIX – XX was so-called worker's problem. The programmes of the liberal parties paid much attention to this problem and contaminated capitalist and socialist elements. The liberals prefer the evolutionary tactics in their vision of this problem.